

УДК 911.9:910.3

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛАНДШАФТНИХ СИСТЕМ ТАРАКАНІВСЬКОГО ФОРТУ

Є. Іванов, Б. Сулик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. П. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000, Україна*

Визначено історико-географічні передумови виникнення та функціонування Нової дубенської фортеці. Відображено стан ландшафтних систем постмілітарних об'єктів, наведено серію геоінформаційних моделей Тараканівського форту. Проаналізовано сучасний стан ландшафтних систем фортеці, виділено головні проблеми збереження цієї пам'ятки історії та культури.

Ключові слова: постмілітарний об'єкт, фортеця, еспланада.

Протягом століть Західний регіон України мав стратегічне мілітарне значення та отримав розвинуту військову інфраструктуру. У регіоні сформувалися військові об'єкти різного призначення: лінії оборони, об'єкти протиповітряної оборони, РВСН, військові частини тощо. З часом вони втратили стратегічне значення, були ліквідовані або закинуті. Деякі постмілітарні об'єкти становлять особливу цінність у ландшафтному, історико-культурному та архітектурному планах. Класичним прикладом таких об'єктів є Тараканівський форт. Цей комплекс фортифікаційних споруд виступає однією з ключових ділянок у нашому конструктивно-географічному дослідженні. Тараканівський форт – це типовий фортечний комплекс [8]. Вивчення ландшафтних систем цієї фортеці та приурочених до неї територій сприяє комплексній оцінці геоекологічного стану постмілітарних об'єктів, визначенню ступеня антропогенної перетвореності складових природного середовища під впливом військової діяльності.

Тараканівський форт (Дубенський форт-застава, Дубенський форт, Нова дубенська фортеця) – пам'ятка військової архітектури другої половини XIX ст., розміщена за 1,5 км на південь від с. Тараканів Дубенського району Рівненської області. За класифікацією є фортом-заставою – типовим видом укріплень цього часу із гарнізоном до 1 тис. військових, який призначений для прикриття важливих залізничних шляхів.

Передісторія будівництва форту починається з моменту третього розділу Польщі в 1795 р., коли м. Дубно з околицями потрапило до складу Російської імперії в 1797 р. і стало прикордонним повітовим містом Волинської губернії. Згодом укладення Потрійного (Троїстого) союзу 1879–1882 рр. показало, що головна небезпека Росії загрожує з боку Німеччини й Австро-Угорщини [8]. Військове відомство вжило термінових заходів щодо інженерної оборони кордо-

нів, які полягали у мобілізаційному плані, який передбачав перетворення і переозброєння фортець із застосуванням далекобійної артилерії.

Підсумки Франко-Пруської війни 1870–1871 рр. засвідчили необхідність повного перегляду всієї системи інженерної оборони кордонів. Головною причиною змін була поява залізниць і могутньої артилерії. Еволюція артилерійської зброї зумовлювала необхідність нових підходів до спорудження укріплень такого характеру. До середини XIX ст. на озброєнні в артилерії були модернізовані гармати 1838–1856 рр. Великим якісним переворотом у розвитку артилерії був перехід до нарізних гармат і довгастих снарядів. Революційні зміни в озброєнні та технічних прогрес загалом спричинили перегляд стратегії і тактики, поставили нові вимоги щодо будівництва фортифікаційних споруд [10].

На початку 70-х років XIX ст. інженерний департамент військового міністерства, яким керував талановитий інженер-генерал Тотлебен, з огляду на стратегічні завдання країни, намітив і подав на розгляд ідею малих прикордонних фортець з метою прикриття, зосередження і розгортання армій, які затримуються під час мобілізації. Особливу увагу було приділено важливості створення фортець поблизу Дубна та Проскурова, де у випадку війни з Австрією, користуючись залізничними шляхами і Варшавсько-Київським шосе, можна буде зосереджувати під прикриттями цих фортець війська в Луцьку, Острозі, Межибожі. Проте ця ідея одержала втілення лише через 14 років у видозміненому варіанті призначення цих фортець [6].

Відповідно, проведене інспектування фортець, яке підтвердило необхідність зміцнити форт Дубно на західному театрі військових дій. У директивних рішеннях цього часу зазначається: “Побудувати укріплення перед Дубно, з метою перепинити ворогові доступ через Дубенське дефіле залізницею з Бродів у Рівне”. Роботи з нарощування пагорба Дубенського форту почалися в 60-х роках XIX ст. Форт-застига побудована у 1885–1890 рр. Форт оглядали члени царської родини, що свідчило про готовність об’єкта [5].

Зі становленням форту розширилася інфраструктура: залізнична станція в м. Дубно, саме місто, телефонний зв’язок, будували дороги, мости, поживилася торгівля. Водночас була і негативна сторона – пересування людей контролювали, селянам дозволяли будувати лише дерев’яні будівлі. Зокрема, територія довкола форту (так звана “еспланада”) була поділена на три зони (райони). У межах перших двох найближчих до форту зон заборонено будь-яку зміну поверхні землі без дозволу коменданта. Особливо заборона стосувалася розроблення кар’єрів, каменоломень, облаштування складів різних громіздких матеріалів, влаштування дамб, будівництва меліоративних каналів, зміни русел рік, осушення території. Також діяла заборона на розведення садів і парків, будівництво висотних будівель, промислових димарів з висотою більшою, ніж дозволена, з яких противник міг вести огляд місцевості, облаштування цвинтарів, встановлення пам’яток, будівництво кам’яних будівель, огорож, підвалів, які ворог міг би використати як укриття. За дотриманням всіх правил еспланаду постійно стежила спеціальна комісія з форту. У разі виявлення порушень – їх негайно усували [5]. Від таких заходів передусім по-

терпало місцеве населення: житла руйнували чи змушували перебудувати, створювали не завжди задовільні умови для ведення господарства, була висока пожежна небезпека.

До 1900 р. форт використовували як фортецю-склад. Через велику концентрацію військ на південно-західному кордоні, неподалік від Дубна, царський уряд дотримувався помилкової думки, що південно-західний напрямок менш небезпечний, аніж північно-західний і центральний напрямки театру воєнних дій. Очевидно, форт перепрофілювали: він перестав діяти як фортифікаційна споруда, але не був зруйнований, а перетворений у військову в'язницю [6]. Цей факт нехтуванням стратегічним розміщенням фортеці мав негативні наслідки. Форт був залишений під час відступу російськими військами у 1915 р., але його зайняли і використали австрійські. Улітку 1916 р., під час Брусилівського прориву на південно-західному фронті, російські війська були змушені відвоювати фортецю [4]. Саме тоді форт зазнав найбільших руйнувань. Також фортецю та її терени пошкоджено під час бойових дій Кінної армії РРФСР під командуванням Будьонного проти поляків [1].

У період після Першої світової війни форти закритого типу втратили своє колишнє значення, їх розглядали лише як ключову позицію від тієї або іншої ділянки фронту [9]. Проте територія довкола форту не втратила свого стратегічного значення. Зокрема, вже напередодні Другої світової війни неподалік були створені великі військові аеродроми: один на східній околиці Дубна, інший – ближче до форту між селами Дитиничі та Плоска.

З 1965 р. форт функціонує як склад консервованої продукції Міністерства торгівлі УРСР та автотранспортних запчастин Прикарпатського військового округу. З цих міркувань було відновлено електропостачання, форту, виконувались роботи з розчистки казематів. Однак через високу вологість в казематах, особливо в літній період, не було змоги надовго здійснювати експлуатацію об'єкта [3]. Згодом штаб Прикарпатського військового округу також зробив спробу обладнати склад автотракторних запчастин. Були проведені трудомісткі підготовчі роботи, але ця ідея так і не була втілена в життя, проте з того часу форт і досі залишається у власності військових.

Розміщення Дубенського форту впливало з його стратегічного призначення – обороняти залізничний та шосейний шлях з міст Кременець і Радзивилів, затримуючи супротивника до збору військ із прикордонної смуги, і забезпечувати базу відступаючим військам [3]. Форту надавали особливого оборонного значення в системі прикордонних укріплень Російської імперії разом з мережею фортів довкола Луцька і Рівного.

Форт розміщений за 3 км на південний захід від м. Дубно, лежить на надзаплавній терасі річки Іква, на крайній частині Повчанської височини. Виступу височини, на якому розміщена фортеця було надано більш різких форм з оборонною метою, та частково врізано для прокладання залізничної колії (рис. 1). Абсолютні висоти в межах фортечного комплексу становлять від 195 м на болотистій заплаві річки Іква біля допоміжного земляного укріплення до 242 в штучно створеній найвищій частині фортеці, та 240 м на пагорбі за 1 500 м в північно-західному напрямку від форту.

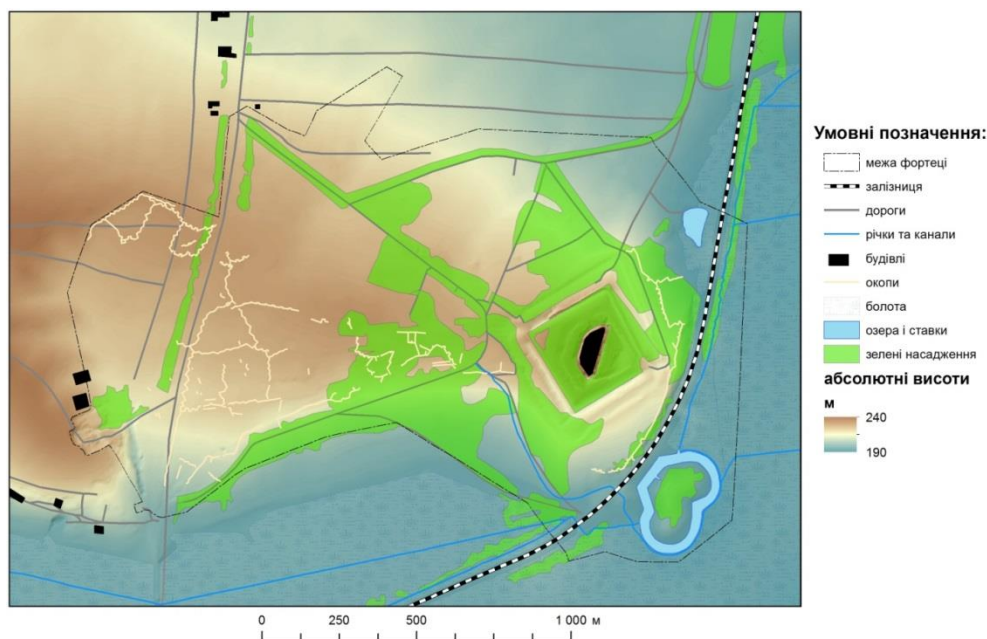

Рис. 1. Цифрова модель рельєфу Тараканівського форту

У південно-західному напрямку від фортеці на підвищеній ділянці, розміщені села, хутори, колонії. Село Тараканів разом з однойменною колонією розміщено за 500 м на північ від форту. Село Малі Загірці розмістилося на відстані 800 м у західному напрямку від терену форту, село Підлужжя, розрізане шосейною дорогою Київ–Львів, села Турковичі та Микитичі в лощині за 6 км на південний захід, між селами було дві переправи через болотисту річечку [11]. На західному схилі височини – за 5 км була колонія Олішанка, а на відстані 6 км – колонія Мизачів, за 2,5 км, у найближчій від форту лощині, розкинулися Великі Загорці.

Кліматичні умови досліджуваної території характеризуються помірною континентальністю, порівняно вологі і теплі. Зима м'яка з частими відлигами, літо тепле, з достатньою кількістю опадів. Середня температура січня, найхолоднішого місяця $-5,3\text{ }^{\circ}\text{C}$, найтеплішого липня $+18,4\text{ }^{\circ}\text{C}$. Найнижчі температури простежуються і в січні–лютому $-30\text{--}35\text{ }^{\circ}\text{C}$, найвищі в липні–серпні $+35\text{--}37\text{ }^{\circ}\text{C}$. Різкі зміни в температурах бувають зрідка. Середня річна кількість опадів 606 мм, найвологіший період – з червня по серпень (близько 75 мм/міс.), найвологіший місяць – липень (86 мм/міс.), найменше опадів простежується в січні (34 мм). Переважають на досліджуваній території західні й південно-західні вітри із середньою швидкістю 3–5 м/с влітку та 3–5 м/с взимку. Загалом кліматичним умовам фортечних теренів (поєднання великої кількості опадів із сильнорозчленованим рельєфом) сприяють процеси водної ерозії на підвищеннях і схилах, та оглеєння ґрунтів у долинах та понижених ділянках.

У геологічній будові території беруть участь різні за віком, походженням і літологічним складом породи. Геологічні породи репрезентовані неогеновими відкладами, зазвичай сарматськими зеленувато-сірими і ясно-сірими пісками, черепашниковими й еолітовими вапняками з прошарками пісків і глин. Місцями неогенові відклади розмиті, і під лесовидними породами безпосередньо залягають крейдяні мертелі, які на схилах ярів та балок виходять на поверхню. Геоморфологія території господарства – широкохвилясте підвищене плато зі схилами різної крутизни та різних експозицій і пониженням заплави р. Іква.

Геоморфологічна характеристика досліджуваної території визначається передусім розташуванням Дубнівської структурно-горбистої височини в межах Волинської височини. Рельєф території поділяють на три основні частини: перша – широкохвилясте підвищене плато із схилами різної крутизни, друга – тераса р. Іква, третя – заплава р. Іква. Центральна відносно вирівняна ділянка еспланади форту характеризується невеликим перепадом висот, що коливаються в межах 228–231 м. Яри та балки характерні лише для південно-західної частини досліджуваної території. У цій ділянці є чотири невеликих балки, одна перетворена на стрільбище, а згодом на кар'єр для цегельної фабрики. Тальвеги всіх балок плавно переходять в більш глибоку балку глибиною до 10 м, яка закінчується в долині потічка, що є притокою р. Іква. У другій половині ХХ ст. по цій балці проклали дорогу. Виступу височини, на якому розміщена фортеця, надано більш різких форм з оборонною метою, та частково врізано для прокладання залізничної колії.

Основну частину досліджуваної території еспланади Тараканівського форту становлять нахилені рівнинні (крутизною 1–5°) та пологі схили (3–5°) в центральній та північній частині (рис. 2). Плоскі території оточують плато форту з трьох сторін, вони переважають на заплавах р. Іква та її приток у південній, східній, північно-східній та частково північній частинах еспланади форту. Слабопохилі (5–7°) та похилі (7–10°) схили характерні для допоміжного форту, та оточують сам форт з північно-східного і південного боку, далі вони простягаються субмеридіонально на захід вдовж притоки р. Іква до пагорба на захід від форту. Сильно похилі схили прилягають до північно-східного боку форту та зустрічаються в західній частині еспланади над заплавою притоки р. Ікви в с. Малі Загірні, а також у колишньому стрільбищі і балці східніше с. Малі Загірні. Саме форт характеризується крутими (15–20°) та дуже крутими (20–40°) схилами на фортечних валах довкола ядра фортеці. Значною крутизною характеризується також врізаний схил над залізничною колією.

Основною ґрунтоутворювальною породою на досліджуваній території є лесовидні суглинки. Товщина суглинків коливається залежно від елементів рельєфу в межах 3–20 м. У деяких місцях товща суглинків сильно розмита (наприклад, колишнє стрільбище), і на поверхню виходять крейдяні мергелі.

Ґрунти фортечного терену формувалися за участі лісової і трав'янистої рослинності під впливом різних умов рельєфу, різної глибини залягання ґрунтових вод, ґрунтоутворювальних порід і господарської діяльності людини. Унаслідок

док одночасного впливу всіх чинників на досліджуваній території виникло десять ґрунтових відмін чорноземів типових, лучно-чорноземних, дернових, болотних ґрунтів, виходів лесовидних порід на поверхню, а також урбоземів на фортифікаційних формах. Основну частину території фортечного комплексу вкривають чорноземи типові глибокі малогумусні слабо- та середньо-змиті, вони оточують форт, по суті, з усіх сторін. З північно-західної сторони залягають лучно-чорноземні ґрунти, південніше від них, під с. Малі Загірні та цегельною фабрикою – виходи лесовидних порід. У південній частині еспланади на терасі притоки Ікви залягають лучно-болотні ґрунти, та дернові глибокі глейові карбонатні ґрунти, а на річковій заплаві – торфовища низинні, середньо-глибокі карбонатні мілкопоховані, що межують з фортом з південної та східної сторін. Урбоземи залягають на штучних насипних формах фортеці та допоміжного редуту, для них характерні різний гранулометричний склад, глибина залягання, чергування з частими виходами корінних порід та штучно насаджена рослинність.

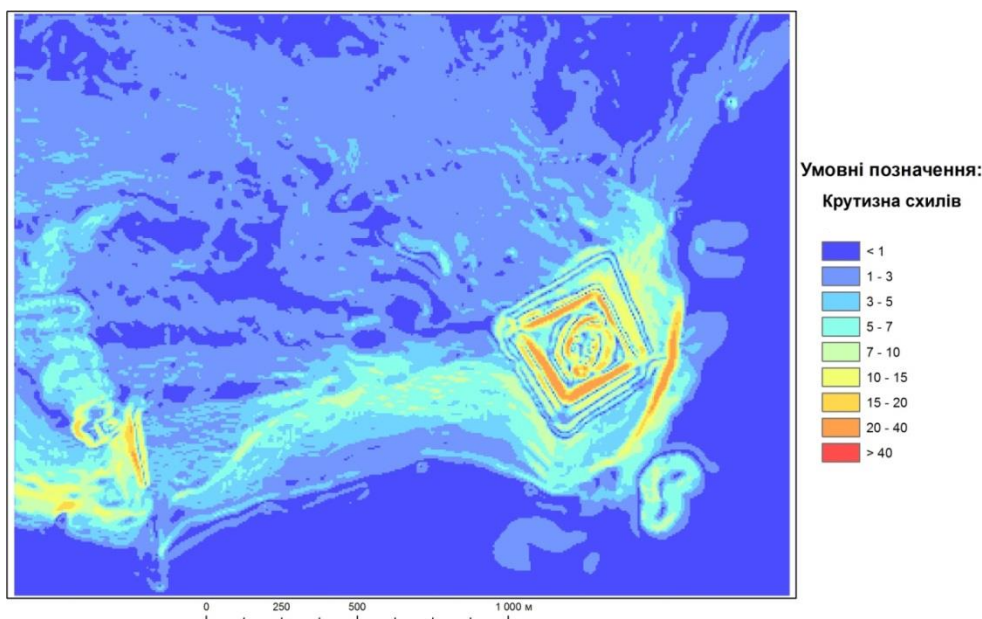

Рис. 2. Модель крутизни схилів Тараканівського форту

Нова дубенська фортеця має форму ромба зі сторонами до 240 м. Ззовні вона оточена глибоким ровом шириною до 14 м, і глибиною до 6 м із земляними ескарпованими валами, укріпленими потужними підпірними стінами висотою 4 м [2]. На верхній частині земляного насипу розміщений валганг та майданчики для артилерії і кулеметів [6]. Облаштовані підземні проходи (патерни, галереї) на бойові позиції та траверси з брустверами для гармат і стрільців. У центральній частині форту зведена двоповерхова казарма,

до якої ведуть чотири підземні ходи, прокладені під другим земляним валом. Тут були розміщені житлові, складські та господарські приміщення для артилерійської роти та штаб коменданта форту. По периметру форту міститься 105 так званих безпечних казематів і, щоб до них потрапити, треба було подолати подвійну лінію оборонних рубежів. Територія довкола двоповерхової трапецієвидної казарми з житловими, навчальними приміщеннями та церквою, утворює так звану військову вулицю [7].

Для додаткового захисту фортеці за 200 м на захід від форту при залізничній колії зведено додаткове земляне укріплення. Висота цього допоміжного земляного редуту над поверхнею заболоченої заплави Ікви становила майже 7 м, але, з огляду на тривалу занедбаність об'єкта, його оборонні форми зазнали руйнування, понизилися та набули більш плавних форм.

На час створення форту його околиці на 2–3 км були вкриті лісами. Згодом під час спорудження укріплень лісові масиви були вирубані для забезпечення будівництва [1]. На фортечному терені створена розгалужена мережа окопів, траншей, а для кращого контролю залізничі земляний редут у південно-західній частині. Після завершення будівництва форт потребував звільнення секторів обстрілу за збільшення оглядовості еспланади форту в радіусі понад 7 км, відповідно в цих межах вирубано лісові насадження, які противник міг використати як прикриття. Проте для маскування самого форту його терени обведено смугами деревних насаджень, також створені насадження на стрімких фортечних валах. Загалом форт замаскований так, що не вирізнявся на фоні ландшафту, не зважаючи на свої розміри та значні обсяги трансформацій пагорба та прилеглих територій.

У 1983 р. фахівці Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні інституту “Укрпроектреставрація” склали акт технічного стану форту. У 2008 р. у рамках державної програми паспортизації пам'яток Рівненської області складено паспорт та іншу документацію на форт, які підтвердили аварійний стан окремих його споруд та наголосили на важливості негайної їх реставрації чи консервації, особливо це стосується казарми у центральній частині форту [5].

Нажаль у дослідників фортеці нині, по суті, немає комплексного сприйняття форту як поєднання його архітектурної складової з природною, тобто тих компонентів ландшафту, які були змінені для розміщення на них фортеці. Недостатньо уваги приділяють насипним фортифікаційним спорудам, і формам, які становлять основну частину фортечного комплексу.

Зокрема на фортовому терені зникає мережа окопів і валів, унаслідок розбудови меліоративної системи частково зруйнований допоміжний форт при залізничній колії. Отже, Тараканівський форт потребує прийняття заходів щодо збереження та оптимізації всіх його складових та їхнього негайного впровадження.

1. Байцар-Артеменко О. Дубнівський форт – невідомий об'єкт фортифікації XIX ст. // О. Байцар-Артеменко // Проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних

фортифікацій: матеріали Міжнародної конференції молодих науковців. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012.

2. Бухало Г. Форт над Іквою / Г. Бухало. – Дубно: Просвіта, 1990.

3. Величко К. Русские крепости в связи с операциями полевых армий в мировую войну / К. Величко. – Ленинград, 1926. – С. 15–16

4. Ковальчук І. Моделювання стану природно-господарських систем постмілітарних територій (на прикладі фортифікацій другої половини ХІХ ст.) / І. П. Ковальчук, Є. А. Іванов, Б. М. Сулик // Часопис картографії: зб. наук. пр. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 3. – С. 103–113.

5. Курманський О. Сліди військового побуту на Тараканівському форті / О. Курманський, Ю. Пшеничний // Дзеркало плюс. – 2007. – № 5 (356). – С. 6.

6. Левыкин В. Фортификация: прошлое и современность / В. Левыкин. – М.: Воениздат, 1989. – С. 123–126.

7. Савчук П. Дубенський форт / П. Савчук. – Рівне: Ліста, 2001. – С. 28–34.

8. Смолін П. Форт-заства Дубно / П. Смолін. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2009. – 72 с.

9. Ткач В. Стрілецьке озброєння польського гарнізону в м. Дубні / В. Ткач // Наше Дзеркало. – Дубно, 23 вересня 2004 р.

10. Яковлев В. Современное состояние долговременной фортификации / В. Яковлев, С. Хмельков. – Ленинград: Военно-Техническая Академия РККА, 1926. – С. 87–92.

11. Map of the fort area Zahorce (Tarakanówka) in Dubna (province Wolyn): [карта]. – Режим доступу: <http://english.mapywig.org/viewpage.php>.

Стаття: надійшла до редколегії 16.05.2013

доопрацьована 12.07.2013

прийнята до друку 25.09.2013

THE HISTORIC-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF TARAKANIV FORT LANDSCAPE SYSTEMS TRANSFORMATIONS

E. Ivanov, B. Sulyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
P. Doroshenko Str., 41, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article presents historical-geographic conditions of background of New fortress of Dubno formation and functioning. To display the status of postmilitary objects landscape systems a series of Tarakaniv fort GIS models were represented The current state of the fortress landscape systems was analyzed, the basic problems of this historical and cultural monument preservation were identified.

Key words: postmilitary object, fortress, esplanade.

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛАНДШАФТНЫХ СИСТЕМ ТАРАКАНОВСКОГО ФОРТА

Е. Иванов, Б. Сулык

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. П. Дорошенко, 41, г. Львов, 79000, Украина*

Определены историко-географические предпосылки возникновения и функционирования Новой Дубенской крепости. Отображено состояние ландшафтных систем постмилитарных объектов, приведена серия геоинформационных моделей Таракановского форта. Проанализировано современное состояние ландшафтных систем крепости, выделены основные проблемы сохранения этого памятника истории и культуры.

Ключевые слова: постмилитарный объект, крепость, эспланада.